

Giriş

Fotoğraf: Manuel Çitak

2000 yılının güz aylarında Türkiye kamuoyu, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Temsilciler Meclisi ve Avrupa Birliği üyesi çeşitli ülkelerin ulusal ve yerel meclislerinde “Ermeni Soykırımı” üzerine yapılan tartışmalarla meşguldü. Özellikle de ABD Temsilciler Meclisi’nin gündemini uzun süre işgal eden “Ermeni Soykırımı” tasarısı nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, Türkiye kamuoyu, aydınlar ve Türkiyeli Ermeniler yaklaşık bir yüzyıl önce Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılış süreciyle bağlantılı olarak ortaya çıkan “Ermeni Sorunu”nun bir kez daha uluslararasılaşmasına tanık oldular. 1970’li ve 1980’li yıllarda Türk diplomatlarına yönelik ASALA şiddet eylemleriyle siyasal gündeme taşınan sorun, daha sonraki yıllarda çeşitli ülkelerin parlamentolarında “soykırım” tasarıları çerçevesinde Türkiye’nin karşısına çıktı. Öte yandan 1990’lı yıllarla birlikte Sovyetler Birliği’nin dağılması sonucunda Ermenistan Cumhuriyeti’nin Kafkaslarda bağımsız devlet statüsünde kurulması ve bu bağlamda Türkiye’nin dış politikasında hesaba katması gereken yeni bir aktör olarak belirmesi ise sorunun farklı bir boyutta ele alınmasına neden oldu. 2000’li yıllarla birlikte Avrupa Birliği’ne giriş sürecine ağırlık veren Türkiye için Kopenhag Kriterleri doğrultusunda azınlık hakları konusu da ayrı bir hassasiyet kazanmıştı. Bu ortamda, gerek Türkiye Cumhuriyeti hükümet(ler)inin gerekse de Türkiye toplumunun “Ermeni Sorunu” karşısında daha gerçekçi ve bilinçli bir yaklaşım benimsemesi gerektiği ortaya çıkıyordu.

Bu süreçte ortaya çıkan önemli bir gelişme, 1990’ların sonunda yazılı ve görsel basında yer alan tartışma platformlarında eğitilmiş “Türk”¹ ve Ermeni kökenli gençlerin bir bölümünün böyle bir gerekliliği açıkça dile getirmeleri ve sağlıklı bir tartışma ortamı yaratma yönündeki aciliyeti vurgulamaları oldu. Söz konusu tartışma platformlarında her ne kadar “1915 olayları”na iliş-

1 Bu araştırmada Türk sözcüğüyle nüfus cüzdanının din hanesinde “Müslüman” ibaresi bulunan ve kendisini Müslüman kültürü altında Türk veya bir başka etnik kökene ait olarak tanımlayan kesimler kastedilmektedir.

kin “karşıt” okumalar gündeme gelse de, dikkati çeken nokta geleceğe ilişkin tasavvurlarında gençlerin birlikte yaşama iradesine ve demokratik değerlere sahip çıkmaları, “Sorun” un yabancı ülkelerin siyasal çıkarları ve Ermeni diasporasıyla (ya da diasporaları) etnik Türk milliyetçiliğinin söyleminden bağımsız olarak tartışılmasını savunmalarıydı.

Kısacası “1915” konusunda her iki topluluğun gençlerine anlatılan “aile tarihi” ve aktarılan kolektif bellek birbiriyle çelişse de Türkiye’deki resmi tarih yaklaşımının iki tarafı da tatmin etmediği açıktı. Tarihsel “Ermeni Sorunu” nun günümüze bıraktığı psikolojik miras düşünüldüğünde Türkiye Ermenileri ve Türkler arasında toplumsal ve düşünsel köprülerin kurulabilmesi için öncelikle varolan ideolojik tabuların yıkılması gerekliydi. Oysa Ermeni ve Türk imajlarında stereotip olarak varolan “nankör/hain” e karşı “ırkçı/zalim” algıları bu konuda önemli bir engel oluşturuyordu. Çatışma temelli resmi tarihyazıcılığının da (özellikle ders kitaplarına yansıdığı biçimiyle) etkisiyle Türk gençlerinde ortak tarihin birlikte yaşama pratiğine ilişkin bilgisizlik açıkça görülüyordu. Tarihin belli bir döneminde yaşanan, her iki topluluğu da altüst eden, özellikle de Ermeni nüfusu için trajik bir yıkıma yol açan olaylar konusunda topluluklar arasında aşılması zor gözükken bir “suskunluk duvarı” vardı. Bu “suskunluk duvarı” önemli ölçüde birbirine ilişkin yanlış bilgilendirilmeye dayalı önyargılardan, bir taraf için “öğretilmiş yok sayma” diğeri için “korunmacı/savunmacı mesafe” alışkanlıklarından besleniyordu. Ancak özellikle eğitilmiş gençlerin ifadesinde söz konusu “suskunluk duvarı” nı aşma yönünde güçlü bir irade seziliyordu. Her iki taraf da kendisini bu toprakların “asli unsur” u olarak görüyor ve demokratik yurtseverlik değerleri aracılığıyla buluşmak istiyordu. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığını ortak bir üst kimlik olarak benimsediklerini ifade ediyor, ancak kültürel kimliklerini korumanın kendileri açısından taşıdığı önemi de vurguluyorlardı. Kısacası Türkiye toplumunun en azından bir bölümü “Ermeni Sorunu” nu sorun olmaktan çıkarma arayışındaydı. *Türkiye’de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş* araştırmasının dayandığı ekip çalışması,² temel varsayımlar ve izlenen yöntem bu arayış temelinde biçimlendi.

BİRBİRİNİ TANIMA ARACI OLARAK ORTAK ÜRETİM

2000 yılının Kasım ayında, araştırmayı gerçekleştirecek olan ekipte, Türkiye Ermenilerini “tanıma ve tanıtma”, Türklerle psikolojik olarak buluşturma, karşılıklı önyargıları açıkça itiraf etme, tabu haline gelen konuları empati kurarak tartışma gibi niyetlerden yola çıkarak, öncelikle iki topluluğun eğitilmiş gençlerini bir araya getirecek interaktif bir tartışma platformu oluşturma düşüncesi ağırlık kazandı. Bu düşüncenin Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) yönetimi tarafından da olumlu karşılanması sonucunda, daha sonra araştırmayı yürütecek olan akademisyenler, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler dallarında doktora çalışması yapan Türk öğrenciler, TESEV’de çalışan sivil toplumcular ve *Agos* gazetesi aracılığıyla ulaşılan, çeşitli dallarda

2 Yiğit Aksakoğlu, Sevan Ataoğlu, Arzu Balcı, Lora Baytar, Aksel Çiğdemoğlu, Cahit Demir, Delal Dink, Fuat Dündar, Özlem Ece, Nigâr Göksel, Hakan Güneş, Elmon Hançer, Mehmet T. Hastaş, Ohannes Kılıçdağı, Aris Nalcı, Muhittin Tolga Özsağlam ve Arev Suna başından itibaren araştırmaya çeşitli düzeylerde katkıda bulundular. Derinlemesine görüşmeler ve odak grup tartışmaları, 2005 yılında tamamlandı. Bazı konularda güncel gelişmelere yer verebilmek amacıyla bilgi-belge derlemesi 2008 yılına kadar getirildi.

üniversite öğretimi gören ya da gazeteci olan genç kuşak Ermeniler bir araya geldi. 2001 yılının Ocak-Mayıs aylarında yaklaşık 15 kişilik bir grupla gerçekleştirilen toplantılarda aynı topraklarda yüzyıllardır birlikte yaşamış kuşakların mirasçıları olarak buluşan Ermeni ve Türkler, iki topluluğun ortak paydalarını ve ilişkilerinde güvensizlik ya da gerginlik konusu oluşturan sorunları ele aldılar. İlk toplantıdan itibaren katılanların birbirlerini daha yakından tanımlarıyla sağlanan karşılıklı anlayış ve güven ortamında aile, çocukluk, okul, mahalle, ulusal bayramlar, meslek ve askerlik ortamlarına ilişkin anı, duygu ve düşünceler ortaya döküldü. Türk ve Ermenilerin birbirlerine ilişkin olumlu ve olumsuz algıları üzerine konuşuldu. Liselerdeki tarih eğitimi, yabancı ve Türk tarihçilerin tezleri, Ermeni ve Türk yazarların romanları, yazılı ve görsel medyada yer alan Ermeni stereotipleri, “övgü” ve “sövgü”ler, suçlama ve karalamalar üzerine tartışıldı. Ortak popüler “kültürümüz”ün özelliklerine değinildi. Yurttaş olarak devletten, okuyucu ve izleyici olarak medyadan beklentiler ifade edildi. Tarihte ve günümüzde topluluklararası ilişkileri zedeleyen devlet politikaları üzerine yorumlar yapıldı. Türkiye-Ermenistan ilişkileri değerlendirildi. Ermenilerin gündelik hayatta ve toplumsal ilişkilerde karşılaştıkları ayrımcılık türleri üzerine konuşuldu. Türkiye’deki Ermeni topluluğunun, geçmişteki içe kapalılığının bir oranda da olsa değişmesine yol açan gelişmeler, özellikle de 1990’ların ortasından itibaren iki dilde yayın yapan *Agos* gazetesinin Ermenilerin geniş topluma sesini duyurma yolundaki katkıları, soruna ilişkin aynı dönemde yayınlanmaya başlayan alternatif kitaplar ve Aras Yayıncılık’ın Ermeni edebiyatçıların eserlerini yayımlamaya başlamış olmasının getirdiği açılımlar üzerinde duruldu. Azınlık ve çoğunluk psikolojisinin nasıl bir “şey” olduğu tartışıldı. “Neden Balyan ailesinin adına rastlanmaz?”; “Bir milletvekili ve bakan nasıl olur da Abdullah Öcalan’a atfen ‘Ermeni dölü’ ifadesini kullanır?”; “Türklerin ‘ırkçılık’la suçlanması haksızlık değil mi?”; “Yurtdışındaki etkinliklerde Türkiye’yi temsil eden Ermeni aydın ve sanatçılar görmezden mi geliniyor?” gibi özü itibarıyla ilişkilerin aksayan noktalarını anlamaya yönelik sorular soruldu. Zaman zaman “kimlikler”, “cemaatler” ve “devlet-toplum-yurttaş ilişkisi” üzerine teorik yaklaşımlar ve kavramsal açıklamalara yer verilse de grup, daha çok kendini samimiyetle ifade etmeye yoğunlaştı.

Bahar ayları geldiğinde bu “duygusal” ve olağanüstü bir dinamik yaratan karşılaşmanın (ve karşılıklı öğrenme sürecinin) somut bir ürüne dönüşmesi fikri ortaya çıktı. Akademisyenler tartışma toplantılarından ortak üretime geçmeyi önerdiklerinde grupta yer alan gençler olumlu tepki verdiler; Türkiye Ermenileri üzerine yapılacak ilk ortak araştırma projesine katılma düşüncesini heyecanla desteklediler. 2001 Kasım’ında *Türkiye’de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş* başlığıyla TESEV’e sunulan ve 2002 yılının ilk aylarında somutlaşan araştırma projesi böyle bir sürecin ürünü oldu.

Güzergâh: Anlamaya Çalışmak, Kendini Anlamak, Öğrenmek ve Dönüşmek

Bilimsel araştırma fikriyle birlikte, düzenli toplantılar yeniden başladı. Araştırmanın kapsamı, sahası, başvurulacak kaynaklar, ele alınacak konular ve alt başlıklar saptanmaya çalışılırken, araştırma grubu kendisini tanımaya, kendi “analizi”ni de yapmaya başladı. Bir bakıma grup, “bilim-

sel” bir soğukkanlılıkla dışarıdan, hatta yukarıdan “nesnesi”ne bakmaya çalışırken, aynı zamanda kendisini anlatmaya başladı ve bir değişim sürecine girdi.

Farklı kökenden gelen bireyleri bir araya getiren ortak bir niyet olsa da, iki kesimin anlatmak istedikleri zaman zaman farklı olabiliyordu. Ermeni gençler bu araştırmayla şimdiye kadar dinlenmemiş sözlerini duyurmak, içlerinde sakladıkları, bastırdıkları duyguları aktarmak istiyorlardı. Karşılarında onları dinlemeye hazır insanlar vardı ve içlerini döktüler. Türk gençler ve akademisyenler de içlerini dökmek istiyorlardı. Çok açık olarak kendilerine itiraf edemeseler de, toplumsal önyargılara ve stereotiplere mesafe koyduklarını anlatmak, “Ermenileri anladıkları”nı göstermek çabasındaydılar. Ancak kısa bir süre sonra, öngöremedikleri bir sonuç ortaya çıktı: ekipte yer alan Türk araştırmacılar toplumsal önyargılardan sıyrılmış olsalar da, Ermenilerle ilgili stereotipleme ve temsiller söz konusu olduğunda “yansız” olmadıklarını fark ettiler. O zamana kadar duruşlarında yer eden demokrat olma, ötekileştirmeme, her türlü asimilasyonist ve ayrımcı anlayışa karşı çıkma çabaları nedeniyle araştırma grubundaki Türkler, Ermeniler konusunda “iyi niyetler”le de olsa “stereotiplerle” yüklüydüler. Bunlar büyük ölçüde “olumlu” stereotiplerdi. Yani Ermeniler olumlu değer ve özellikler, zengin bir kültürle örtüşürülüyordu. Diğer yandan Ermenilerin daha çok tarihte acı çekmiş ve mağdur olmuş “homojen bir cemaat” olarak algılanması söz konusuydu. Araştırmanın ilerleyen aylarında bu “yanılsama”nın farkına varılması giderek önemli bir bilgi oluşturdu.

Araştırma ekibi, başlangıçta TESEV’in Hisarüstü bürosunda, TESEV’in taşınmasıyla Karaköy’deki mekânında, kimi zaman da gürültülü Beyoğlu kahvelerinde ve evlere taşınan toplantılarda biraraya geldi. Her ne kadar sohbetler ve tartışmalar heyecan vermeye, duygulandırmaya, şaşırtmaya devam etse de, iş takvimi ve proje ilerleme raporlarının tartışıldığı, bilgi akışının giderek yoğunlaştığı “ciddi” toplantı ortamları, araştırmanın giderek “normalleşmesi”ni sağladı.

Kütüphanelerden, gazete arşivlerinden toplanan her bilgi, odak grup tartışmalarından, derinlemesine görüşmelerden ve anketlerden elde edilen her bulgu araştırma ekibinin kendisini de sürekli olarak yeniden düşünmesini getirdi. Türk araştırmacılar uzaktan uzağa Ermeni cemaati hakkında önceden sahip olunan her türlü temsil ve algı unsuru parçalandı; başka biçimlerde ve en önemlisi çok boyutlu olarak yeniden kuruldu. Ermeni araştırmacılar ise, bu kez kendilerine bilimsel bir mesafe ile bakmaya başladılar. Araştırma “nesnesi”nden, yani dışarıdan içeriye giren her bilgi, içerideki dinamikle karşılaştı ve onunla konuştu. İçeride üretilen ve dışarıdan gelen bilginin çoğullaşması, “merak”ı artırdı; bakılacak yerlerin, düşünülmesi gereken konuların çeşitlenmesini sağladı. Karşılaşılan her yeni bulgu, konuşulan her yeni kişi yeni bir heyecan yarattı. Hatta, öyle anlar yaşandı ki, daha çok bilgi toplamak, keşfetmek ve öğrenmek arzusu durdurulamaz bir hal aldı; araştırma sürecinin kendisi “bağımlılık”a dönüştü. Ve araştırmanın hiç bitmeyeceğinden korkulmaya başlandı. Nitekim, neredeyse öyle oluyordu!

Temel sorunsalımızdan zaman zaman uzaklaşmamıza yol açan, bitmeyecekmiş gibi görünen, bizi o kapıdan bu kapıya koşturan bilgi toplama süreci sonunda, yolumuz Türkiye’nin günümüzdeki tek Ermeni köyü olan Hatay’a bağlı Samandağ İlçesi’nin Vakıflı Köyü’ne uzandı. İstan-

bullu araştırmacıların, İstanbul gözüyle baktığı Ermeni toplumunun Anadolu'nun bir köyünde aldığı biçim, bir türlü kuşatılmayan dairenin tamamlanmasını sağladı. “Astvadzadzin” (Meryem Ana'nın Göğe Alınışı) yortusunda Türkçe ve Ermenice müzik eşliğinde, İstanbul'dan otobüslerle gelen Ermeniler ve araştırmacıların Vakıflı Köyü sakinleriyle çektikleri halaylar, yenilen keşkekler, bilimsel çabayı gündelik yaşamla birleştirdi. Bilimsel çabanın sadece anlamak ve analiz etmek gibi seçkin bir süreç olmadığını, gündelik yaşamın kendisinin de bilgi ürettiğini bir kez daha gösterdi.

Artık araştırmanın sadece nesnesiyle değil, bilgi üretim süreçleriyle de mesafe konulmuştu. Bu süreç içinde, araştırma ekibi de Türk-Ermeni ilişkilerinin irdelenmesi üzerinden şekillenen projelerini, kendi aralarında, “Köprü-Gamurç” olarak adlandırır oldular.

ARAŞTIRMANIN SORUNSALI, KAPSAMI VE METODOLOJİSİ

Bu araştırmanın sorunsalı, Türkiye Ermenilerinin kimlik inşa süreçlerinde etkili olan unsurların ortaya çıkarılmasıdır. Kimlik inşa sürecinin, çok boyutlu ve karmaşık bir süreç olduğu kabulünden hareketle, Türkiye Ermenilerinin “cemaat” üyesi ve yurttaş olarak kimliklerini bireysel düzeyde nasıl kurguladıkları, araştırmanın temel sorusu olmuştur.

Geçmiş yıllarda görünmez kılınan veya siyasal konjonktüre bağlı olarak “öteki”leştirilen Ermeni kimliğinin, 1990'lardan başlayarak Türkiye Ermenilerinin özellikle Anadolu kökenli, orta sınıf, sosyal demokrat/sol eğilimli, eğitilmiş kesimleri tarafından kamusal alanda ifadesine tanık olundu. Bu süreçte Aras Yayıncılık ve Agos gazetesinin öncülüğünde başlayan kendini ifade etme ve tanıtmaya çabası, Ermenilerin Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşları olarak Türkiye'nin demokratikleşme sürecine gösterdikleri duyarlılıkla örtüştü. Öte yandan söz konusu kendini ifade etme çabası, devlet ve Türkiye toplumuyla varolan ilişkilerin niteliği konusunda Ermeniler arasında tartışmalara yol açtı. Araştırma ekibi, Ermeni toplumunun heterojen yapısını dikkate alarak mümkün olduğunca çeşitli temsili kesimlerle görüştü. Bu kesimler içinde Ermeni kimliği ve yurttaş kimliğine birlikte vurgu yapan grup ve bireyleri de “kontrol grubu”³ olarak kullandı. Bu arada Vakıflı Köyü sakinleri de, önemli bir bölümü İstanbul kökenli ve/veya daha sonra İstanbul'a göç etmiş ve kentleşmiş gruplardan oluşan Türkiye Ermenileri karşısında özel konumları nedeniyle bir başka “kontrol grubu”muza oluşturdular.

Yukarıda sözü edilen sorunsal çerçevesinde gerçekleştirilen bu araştırmada üç temel eksen den yola çıkıldı:

1) Türkiye Ermenilerinin Ermenistan Cumhuriyeti ile diaspora Ermenilerini de kapsayan ulusaşırı (*transnational*) bir topluluğun parçası olarak kimlik unsurlarının belirlenmesi; Ermeni kimliğinin inşa süreç(ler)inde etkili olan birey-cemaat-yurttaş düzlemlerinin tartışılması;

2) Türkiye'deki Ermeni ve Türklerin karşılıklı önyargılarının ve olumsuz /olumlu temsillerinin hangi nedenlerle (bilgi eksikliği ve/veya yanlış bilgilendirilme) ve hangi noktalarda ortaya çıktığının saptanması;

3 Kontrol grubu bir araştırmaya dahil olan kesimler arasında, ortak veya tipik özellikleri barındırdığı ya da bunların tersine, belirli özellikleri taşımadığı düşünülerek ele alınan ve diğer gruplarla karşılaştırma yapılmasını sağlayan gruptur.

3) Türkiye Ermenilerinin sosyalizasyon süreçleri, toplumsal entegrasyon biçimleri ve siyasal katılım açısından dışlanma ve/veya kabul görme durumlarına yol açan dinamiklerin ve buna bağlı olarak da Ermeni yurttaşların toplumsal, siyasal ve kültürel ifade alanlarının incelenmesi.

Birbiriyle bağlantılı bu üç temel eksen, araştırmanın değişik düzlem ve aşamalarında farklı yöntemler kullanılmasını gerektirdi: kaynak çalışması ve bilgi-belge derleme; Ermeni cemaat önderleri, çeşitli meslek grubu üyeleri ve aydınları ile derinlemesine görüşme (40 adet); her biri 6-8 kişilik farklı statü, yaş, cinsiyet ve meslek grubundan gelen yalnız Ermeni ve Türk bireyler ile iki ayrı topluluğa mensup kişilerin birlikte yer aldığı karma gruplardan oluşan toplam 12 odak grup tartışması; Ermeni cemaatinin sosyal-kültürel kurumlarına aktif katılımı olan 258 kişi üzerinde anket çalışması ve son olarak yerinde gözlem.

Araştırma ağırlıklı olarak İstanbul'da yaşayan Ermenileri kapsamaktadır. Türkiye'deki nüfus sayımlarında 1965 yılından bu yana etnik aidiyet/anadil üzerine resmi istatistikî bilgi olmadığından (veya açıklanmadığından) günümüzde Türkiye'de yaşayan Ermenilerin sayısına ilişkin kesin bir veri mevcut değildir. Ancak vaftiz kayıtları ve vakıf seçimleri için oluşturulan listelere dayanarak cemaatin önde gelen kişilerinin verdiği sözlü bilgiler, yaklaşık 60.000-80.000 Ermeni kökenli yurttaşın Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşadığını ortaya koymaktadır. Özellikle 1950'li yıllarda başlayan 1965 yılı sonrasında Anadolu'dan İstanbul'a yapılan bireysel ve toplu göçler nedeniyle, bu nüfusun çok büyük bir bölümü İstanbul'da yaşamaktadır. Araştırmanın ağırlıklı olarak İstanbul Ermenilerini kapsamaması, bu demografik özellik temelinde anlaşılmalıdır. Bununla birlikte günümüzde Anadolu'da bütünüyle Ermenilerin yaşadığı tek köy olma özelliği taşıyan Vakıflı Köyü'nde yerinde gözlem ve merkezi İstanbul'da olan Vakıflı Köyü Derneği yöneticileriyle de görüşmeler yapılmıştır.

Kaynak Çalışması ve Bilgi-Belge Derleme

Araştırmanın ilk aşamasında Türkiye Ermenilerinin dinsel (Apostolik, Katolik, Protestan), toplumsal (vakıf, dernek, okul, hastane, yetimhane), kültürel (koro, müzik ve dans topluluğu) ve basın-yayın (gazete, dergi, yayınevi, web siteleri) kurum ve kuruluşlarının tarihçesi, yapısı ve işlevleri hakkında bilgi toplamaya yönelik olarak Türkçe, Ermenice ve Batı dilleri üzerinden yazılı kaynak taraması ve cemaat kurumlarından yazılı ve sözlü bilgi edinme yöntemiyle veri derleme çalışması yapıldı. Bu çerçevede cemaat içi dinamiklerin kavranması amacıyla Ermenilerin örgütlenme biçim(ler)i ve cemaatin kendini toplumsal ve kültürel olarak yeniden üretmesinde etkili olan kurumların yapısı tarihsel bir bakış açısıyla incelendi. Ermeni kimliği ve kurumsal varlığının tarihsel arka planına yapılan vurgunun amacı, Türkiye Ermenilerinin benlik algısında, başka bir deyişle öz-tanımlarında öne çıkan unsurlar ve bunun gerisindeki siyasal-toplumsal-kültürel süreçler konusunda, bilgi eksikliği veya yanlış bilgilendirilmeyle kuşatılmış olan Türkiye kamuoyunun bilgilendirilmesiydi.

Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığının yanı sıra azınlık statüsüne sahip ve Lozan Antlaşması hükümleri gereğince uluslararası hukuk çerçevesinde (*de jure*) pozitif hakları bulunan Türkiye Ermenilerinin devletle olan ilişkilerinin incelenebilmesi için araştırma kapsamında doğrudan azın-

lıklara yönelik Cumhuriyet dönemi devlet ve hükümet politikaları ve bazı yasal düzenlemeler gözden geçirildi. Vakıfların, derneklerin ve azınlık okullarının tâbi olduğu yönetmeliklerin ağırlıkla ele alındığı bu aşamada yasal çerçevenin ötesinde bu kurumların uygulamada karşılaştıkları belli başlı sorunlar, kurum yöneticileri ile yapılan görüşmelerle sınılandı. Yasal çerçeveye uygulamanın örtüşmediği bazı hususların aydınlatılabilmesi için ayrıca Azınlık İşlemleri Bürosu yetkilileri ile görüşüldü.

Eşit yurttaşlık haklarının kullanımı açısından en önemli göstergelerden biri de hiç kuşkusuz siyasal katılımdır. Seçmen olmanın yanı sıra ulusal ve yerel düzeyde temsil kurumlarına aday olma ve seçilme, siyasal ve toplumsal bütünleşmeyle yakından ilintilidir. Günümüz Türkiye Ermenilerinin ulusal ve yerel düzeydeki temsil kurumlarına katılımı araştırılırken Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri ele alındı. Yasal açıdan bir engelleme olmamakla birlikte uygulamada Ermeni kökenli yurttaşların geçmişte ve günümüzde siyasal katılımını engelleyen (veya teşvik eden) etkenlerin belirlenmesinde Türkiye Ermeni basınından yararlanıldı ve topluluğun önde gelen kişileri ile görüşmeler yapıldı.

Araştırma kapsamında dikkate alınan bir başka husus da cemaat içi “siyaset”in işleyiş biçimi ve mekanizmaları oldu. 1998 yılında ulusal basının yakından izlediği patrik seçimi, devlet-patriklik ilişkileri açısından olduğu kadar cemaat içindeki farklılaşmaları yansıtmasıyla da önemli bir veri olarak değerlendirildi. Aynı şekilde cemaat içi siyasetin göstergesi olarak, cemaatin toplumsal-kurumsal varlığını sürdürmesinde önemli bir rol oynayan vakıfların ve derneklerin yönetimine katılım ve temsil mekanizmalarının işleyiş biçimi ele alındı. Bu bağlamda yasal çerçevenin getirdiği kısıtlamaların yanı sıra cemaat içi temsilin niteliği de (gelir, cinsiyet, yaş, eğitim vb.) araştırıldı.

Öte yandan Türkiye’de Ermenilere ilişkin hâkim stereotip ve önyargıların saptanabilmesi için Türk edebiyatından seçilmiş bazı eserlerde ve belli başlı ulusal basın-yayın organlarında (gazete ve dergi) Ermeni topluluğunun nasıl bir kolektif kimlik içinde algılandığı araştırıldı.

Araştırmada 1995-2005 dönemi itibarıyla *Hürriyet*, *Milliyet*, *Radikal*, *Sabah*, *Evrensel*, *Ortadoğu* gazetelerine dayalı geniş kapsamlı bir basın taraması yapıldı. 1986-1995 yılları için özellikle *Hürriyet* gazetesinin kullanıldığı basın taraması, önceden saptanmış bazı özel günler, tarihler, olaylar, konular (24 Nisan 1915, ABD ve Avrupa parlamentolarında gündeme gelen “soykırım” tasarıları, 6-7 Eylül Olayları ve Varlık Vergisi’ni konu alan romanlar/filmler, ASALA’nın yurtiçi ve yurtdışında gerçekleştirdiği şiddet eylemleri, PKK-ASALA bağlantısı iddiaları, Patrik II. Mesrob Mutafyan’ın seçimi, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, azınlık vakıflarının durumu, azınlıkları ilgilendiren AB uyum yasaları) ve Ermeni edebiyatçı/sanatçıların eserleriyle kültürel faaliyetleri üzerine yayınlanan haberler ve yorumlar ele alındı.

Gerek cemaat kurumlarını ilgilendiren olay ve konuların belirlenmesi, gerekse Ermeni öz-kimlik algısının ve Ermeni yurttaşların toplumsal/siyasal sorunlarının incelenmesi için Ermeni basını - başta 1996 yılından bu yana Türkçe-Ermenice iki dilde haftalık gazete olarak yayımlanan *Agos* olmak üzere, *Jamanak* ve 2001 yılından itibaren haftalık Türkçe ek vermeye başlayan *Marmara* gazeteleri - hem cemaat yaşamını ilgilendiren belli başlı konular ve sorunlar hem de özellik-

le Ermenistan ve Ermeni diasporasına bakış açısından incelendi. *Hye-Tert*, *Lraþer*, *Bolsohays* ve *Bianet*'te yayımlanan makale ve haberlerden yararlandı.

Derinlemesine Görüşmeler*

Araştırmanın sorunsalı çerçevesinde Ermeni serbest meslek sahibi, işçi, emekli, öğrenci, aydın-yazar, okul-vakıf-dernek yöneticisi, sanatçı, gazete yöneticisi, din adamı, kamuoyu önderi gibi farklı konum ve meslek grubuna dahil toplam 40 kişi ile derinlemesine görüşme yapıldı. Bu görüşmelerde Ermeni kültür ve kimliği, devlet ve hükümet politikaları, yurttaş-devlet ilişkileri, birey-cemaat ilişkisi, cemaat içi ve topluluklar arası ilişkiler, siyasal-toplumsal bütünleşme, kolektif belleğin inşasında etkili olan unsurlar başta olmak üzere çeşitli konular ele alındı. Derinlemesine görüşmeler aynı zamanda kaynak taraması ve bilgi-belge derlemesi sonucunda elde edilen temel hipotezlerin sınanması için kullanıldı; görüşülen Ermeni yurttaşlara Ermeni cemaatinin kamusal ve toplumsal yaşamda kendini ifade etme potansiyeli ve araçlarını nasıl değerlendirdikleri soruldu.

Derinlemesine görüşmelerde ağırlıklı ele alınan bir başka konu da Ermenilerin eşit yurttaşlık haklarının kullanımı açısından kamusal ve toplumsal yaşamda karşılaştıkları ayrımcı davranışlar oldu. Bu çerçevede devlet dairelerinde (nüfus, vergi, askerlik, mahkeme vb.), devlet ve özel eğitim kurumlarında, yargı kurumlarında, askerlik görevi sırasında ve meslek kuruluşlarında etnik-dinsel kimliklerinin Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olarak sahip oldukları hak ve güvenceleri kullanmalarını ne yönde etkilediği incelendi. Toplumsal bütünleşmenin boyutu araştırılırken Ermeni yurttaşların meslek seçiminde etnik-dinsel kimlikleri nedeniyle karşılaştıkları sınırlamalara, mahalle-komşuluk-ticaret ilişkilerinde yaşadıkları deneyimlere ve Ermeni cemaatinin kimlik unsurlarının korunması bağlamında izlenen stratejilere (grup içi evlilik başta olmak üzere) ilişkin tutumlarının irdelenmesine öncelik verildi.

Odak Grup Tartışmaları

Toplam 12 odak grup tartışmasında ele alınan başlıca konular genelde devlet-toplum-cemaat-yurttaş-birey olarak belirlenen düzlemler arasındaki ilişkilerin niteliğiyle ilgili oldu. Bu aşamada yukarıda derinlemesine görüşmelerde ele alındığını belirttiğimiz konular, tartışma yöneticilerinin zaman zaman yaptıkları müdahale ve yönlendirmelerle, ancak serbest bir tartışma ortamı içinde gerçekleşti. Odak grup tartışmaları, derinlemesine görüşmelerden elde edilen bilgi ve izlenimlerin sınanmasını sağladı. Odak grup tartışmalarına katılan kişilerin kendilerini interaktif bir biçimde (her grup tartışması yaklaşık 2 saat) ifade etmeleri, deneyim ve tanıklıklarını aktarmaları ve bu süreçte karşılıklı yorum ve değerlendirme yapmaları sayesinde önemli verilere ulaşıldı.

Genelde 6-8 kişilik gruplar halinde yapılan tartışmaların dördü, 18-25, 25-45, 45-60 ve 60 üstü yaş gruplarından farklı cinsiyet, doğum yeri (İstanbul veya Anadolu kent ve kasabaları), meslek grubu ve eğitim düzeyine sahip Ermenilerden oluşturuldu. Yine yalnızca Ermenilerden oluşan

(*) Derinlemesine görüşmelerde yöneltilen sorular Araştırma Belgeleri Bölümü'nde verilmiştir.

diğer dört grupta ise bazı “özellikler” dikkate alındı. Bu gruplardan ilkinde Samatya’da (Kocamustafapaşa) oturan, Anadolu kökenli ailelere mensup orta yaş ve üstü, orta gelir grubundan ev hanımları; ikincisinde yazlarını çoğunlukla Ermenilerin sayfiye yeri olarak tercih ettiği Kınalıada’da geçiren ve cemaat kurumlarıyla yakından bağlantılı olan, orta yaş grubuna dahil, genellikle ev kadını konumundaki orta-üst gelir grubuna mensup Ermeni kadınlar; üçüncüsünde yazlarını yine Kınalıada’da geçiren, aileleri orta-üst gelir grubundan olan, bekâr, yüksek öğrenim görmüş (veya görmekte olan), 18-26 yaşlarında kadın ve erkek gençler grubu (toplam 13 kişi) ve son olarak da farklı yaş, eğitim ve meslek grubundan kadınlar yer aldı.

Son dört odak grup tartışmasının ikisi, farklı yaş, cinsiyet, meslek ve gelir gruplarına mensup Türklere oluşturuldu. Bu gruplardan ilki, Ermenileri yakından tanıyan (iş, mahalle, okul nedeniyle), ikincisi ise tanımayan kişiler arasından seçildi. Diğer iki grup ise, yine farklı yaş, cinsiyet, meslek ve gelir grubundan gelen Ermeni ve Türklere oluşan karma gruplardı. Farklı kompozisyona sahip bu iki gruptaki tartışmalarda özellikle azınlık-yabancı-yurttaş kavramları ön plana çıkarılarak aidiyet, kültürel farklılık, topluluklar arası ilişkiler, yurttaşlık hak ve görevleri, milliyetçilik ve yurtseverlik, Türkiye’nin belli başlı sorunları ve Ermenistan ile olan ilişkiler üzerinde yoğunlaşıldı.

Gerek bütünüyle Türklere oluşan gerekse karma gruplarda, Türklere yöneltilen sorular ve yapılan tartışmalardan elde edilen bulguların Türkiye toplumunun bütününe temsil etmediği açıktır. Bununla birlikte, söz konusu odak grup tartışmalarının Türkiye’de Ermenilere yönelik hâkim yaklaşım, önyargı ve stereotiplere ilişkin önemli ipuçları sağlayabileceği düşünülmüştür.

Anket Çalışması*

Cemaat kurumlarının faaliyetlerine aktif olarak katılan kişilerin Ermeni kültürel kimliğinin korunması ve kendini yeniden üretmesinde taşıdıkları önemi dikkate alarak ve cemaat içinde temsili bir rol oynadıkları varsayımından hareketle farklı yaş, eğitim, cinsiyet ve sosyal tabakaya mensup toplam 258 kişiye anket çalışması uygulanmıştır. Bu yönüyle söz konusu anket, Türkiye Ermenilerinin bütününe temsil etmeye yönelik bir örnekleme dayanmamakta, özellikle belli bir faaliyet amacıyla kolektif bir grup ortamında gönüllü olarak çalışan kişilerin bir bölümünü kapsamaktadır.

Araştırmanın projelendirilme aşamasında İstanbul Ermenileri içinden tesadüfi örnekleme (*random sampling*) yöntemi ile seçilmiş kişilere daha kapsamlı bir anket uygulama seçeneği gündeme geldiyse de yapılan “nabız yoklaması” sonucunda konunun hassasiyeti ve hane içinde anketörlere karşı duyulabilecek güvensizlik ihtimali nedeniyle sağlıklı bir çalışma yapılamayacağı düşüncesi ağır basmıştır. Nitekim yukarıda sözü edilen gruplardan olumlu yanıt almak hemen mümkün olmamış ve anketler ancak araştırmaya destek veren bazı kişilerin aracılığına başvuru olarak, görüşülecek kişilerin toplantı halinde olduğu günlerde bütün gruba aynı anda ulaşılarak gerçekleştirilebilmiştir.

(*) Anket formu Araştırma Belgeleri Bölümü’nde verilmiştir.

Anket kapsamına girenler, özellikle daha çok kültürel alanda faaliyet gösteren topluluklarda yer alan kişiler arasından seçilmiştir. Ermeni kimliğinin korunması açısından özel bir konuma sahip olan Lusavoriç Gençlik Korosu, Sayat Nova ve Vartanants Koroları, Maral müzik ve dans topluluğu, Knar müzik topluluğu, çeşitli tiyatro toplulukları ve Getronagan, Pangaltı Mikhitarian ve Sahakyan Liselerinden Yetişenler Dernekleri üyesi olan bu kişilerin bir bölümü, birden fazla cemaat kuruluşunda yer almaktadırlar.

Verilen anket formunda, Ermeni kültürünü koruma ve sürdürmede etkili rol oynayan cemaat kurumlarının aktif üyeleri olan bu kişilerin ve geldikleri hanelerin demografik özellikleri, doğum yeri, meslek ve eğitim durumları, hane geliri, ilk ve orta öğretimde Ermeni, yabancı, Türk devlet/özel okul tercihleriyle, oturdukları semtler, konuştukları diller, Ermenice okuma alışkanlığı, takip ettikleri Ermenice ve Türkçe gazeteler, kimlik tanımları, mezhepleri, kiliseye gitme alışkanlık ve sıklıkları ve cemaat kurumlarının faaliyetlerine katılmalarını etkileyen nedenler başta olmak üzere çeşitli sorular yer almıştır.

Yerinde Gözlem

Karagözyan Yetimhanesi'nin Kınalıada'daki dinlenme evini ziyaret, bazı Ermeni Okullarından Yetişenler Derneklerinde tiyatro, konser ve panellere katılma, Türkiye Ermenileri ve Ermenistan'dan gelen ziyaretçilerle birlikte Vakıflı Köyü'nde Astvadzadzin yortusunda köy sakinlerinin düzenlediği kutlamalara katılma, aynı grupla Samandağ'da eski Ermeni köylerini ziyaret ve Antakya St. Piyer Kilisesi'nde Patrik II. Mesrob Mutafyan'ın yönettiği ayini izleme başta olmak üzere çeşitli vesilelerle Ermeni cemaat yaşamını tanımaya/anlamaya yönelik yerinde gözlemler gerçekleştirilmiştir.